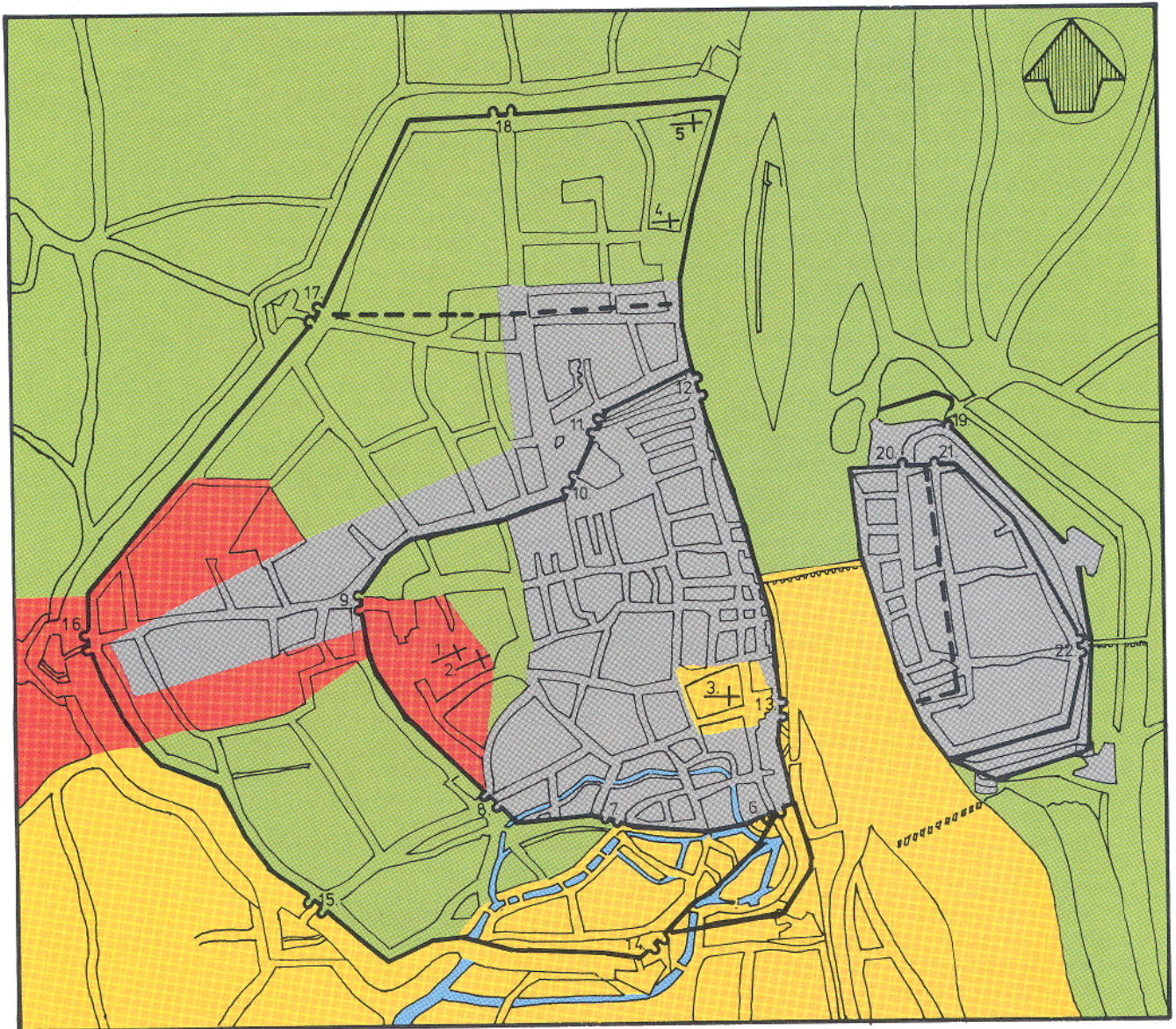

1. Sint Servaas.
2. Sint Jan
3. O.L. Vrouwekerk
4. Sint Antonius
5. Commanderij Duitse Orde
6. Helpoort
7. Looierspoort
8. Lenculenpoort
9. Tweebergenpoort
10. Gevangenenpoort
11. Leugenpoort
12. Veerlinxpoort
13. O.L. Vrouwepoort
14. Sint Pieterspoort
15. Tongersepoort
16. Brusselsepoort
17. Lindenkruispoort
18. Boschpoort
19. Sint Maartenbuitenpoort
20. Sint Maartenspoort a/d Rechtstr.
21. Sint Maartenspoort a/d W. Grachtstr.
22. Hoogbrugge- of Duitsepoort

Bestuurlijke invloeden op de ruimtelijke ontwikkeling van Maastricht tot 1839

In de ban van

Servé Minis

de stad

◀ Overzicht van de territoriale grenzen in relatie tot de waterlopen en de beide stadsomwallingen. De stippellijn duidt op het vermoedelijke verloop van een omwalling die aan het eind van de dertiende eeuw is opgeheven. (Tekening: P. Manuhutu)

Honderdvijftig jaar geleden werd de Afscheiding van België op de Conferentie van Londen bekrachtigd, waarbij de definitieve grens tussen Nederland en België in het Vredestractaat van 1839 werd vastgelegd. Het oostelijk deel van Limburg, dat tussen 1830 en 1839 vrijwel volledig in Belgische handen was, werd aan Nederland toegewezen.

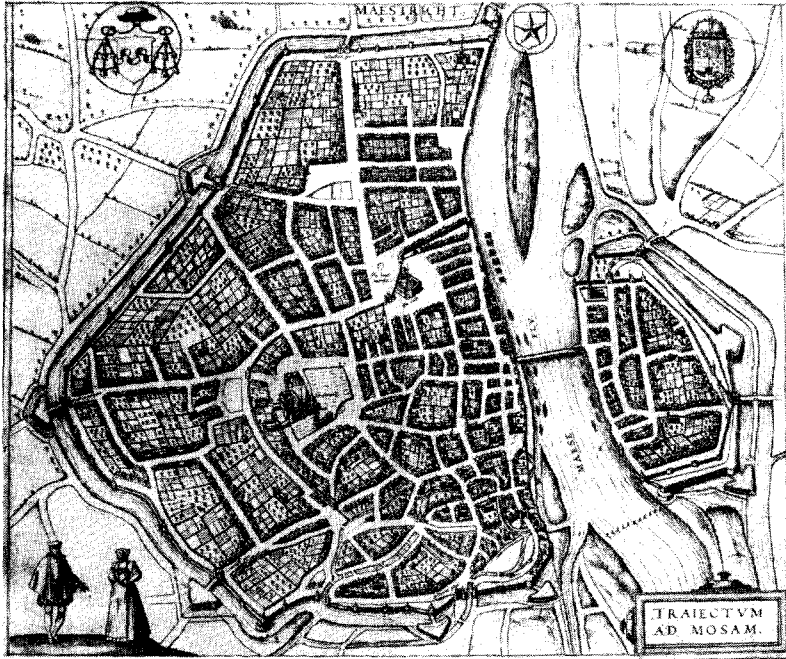
Na het uitbreken van de Opstand was alleen Maastricht en de aangrenzende gemeente St. Pieter in Nederlands bezit gebleven. Vooral de onwrikbare houding van de Militaire Gouverneur, Generaal Dibbets heeft ervoor gezorgd dat de stad uit handen van de opstandelingen bleef, ondanks de overwegend Belgisch gezinde houding van de burgerbevolking. De gemeente St. Pieter bleef buiten de Opstand, vanwege de geïsoleerde ligging tussen de Maas, de Pietersberg, het Fort St. Pieter en de vesting Maastricht. Deze twee gemeenten vormden negen jaar lang de Nederlandse provincie Limburg, die bovendien een enclave binnen de Belgische provincie Limburg was. Zelfs het Nederlandse gezag over deze kleine geïsoleerde provincie bleef in handen van de gouverneur De Beekman, die deze functie voor 1830 ook over de ongedeelde provincie vervulde.

De huidige gemeentegrens van Maastricht is in belangrijke mate bepaald door het Vredestractaat van 1839. In deze overeenkomst werd de landsgrens ten westen van de vesting Maastricht bepaald op 1200 Toises (ca. 2500 m), gerekend vanaf het glacis rond de buitenfortificaties. Deze overgangszone, die in het verdrag als de 'banlieu' van de stad wordt omschreven, respecteerde de traditie van de banmijl, die sinds de middeleeuwen door de militaire gezaghebbers werd gehanteerd om bij oorlogsdreiging alle obstakels in het schootsveld rond de stad te verwijderen.

Het instellen van strategische kringen rond vestingsteden, was in 1814 ook al wettelijk geregeld. De nieuwe grens viel ongeveer samen met de buitenste strategische kring rond de vesting.

Binnen deze ringvormige overgangszone lag aan de zuidzijde van de vesting de gemeente St. Pieter en werd in het resterende deel in 1843 de gemeente Oud-Vroenhoven opgericht. De naam van deze nieuwe gemeente herinnerde aan het graafschap de Vroenhof, dat tot het eind van de achttiende eeuw ten westen van de stad en voor een klein deel ook binnen de stadsomwalling was gelegen. De grens tussen St. Pieter en Oud-Vroenhoven werd bepaald door de loop van het rivier-

Stad van twee heren

▲ Stadsplattegrond: boven de situatie aan het eind van de zestiende eeuw (Braun-Hogenberg); onder de situatie in 1828 (kadastrale opmeting). (Foto: Gemeente Maastricht)

tje de Jeker, dat eerder ook de scheiding van het graafschap de Vroenhof en de Heerlijkheid St. Pieter markeerde. Vanaf de twaalfde eeuw vormde de Vroenhof een leengoed van de Brabantse Hertog, terwijl St. Pieter van oudsher onder het gezag van de Luikse Prins-Bisschoppen viel. Beide souverainen deelden tussen 1283 en 1795 het bestuur over de stad Maastricht.

Nabij de monding van de Jeker kruiste de Romeinse weg Bavay – Tongeren – Keulen de Maas, die in de eerste eeuw n. Chr. met een houten brug werd overspannen. Aan deze brug dankt de stad niet alleen haar naam, maar tevens haar bestuurlijke, militaire, economische en culturele betekenis.

Na de val van het Romeinse Rijk werd het stedelijk bestuur geleid door de bisschoppen. Onder bisschop Hubertus is de bisschopszetel overgeplaatst naar Luik, aan het begin van de achtste eeuw, maar in Maastricht wordt het bisschoppelijk tolrecht in het jaar 987 nog erkend door keizer Otto III.

De macht van de Luikse bisschoppen was aan het eind van de tiende eeuw sterk toegenomen, vooral tijdens het bewind van bisschop Notgerus, die omvangrijke leengoederen verwierf dankzij de steun van Otto III. Deze wereldlijke macht leidde onder Notgerus tot het instellen van een Prins-Bisschoppelijke soevereiniteit.

Notgerus vestigde aan de O.L.-Vrouwekerk van Maastricht een Collegiaal kapittel en hij liet deze kerk ingrijpend vernieuwen. Het westwerk van deze nieuwbouw is bewaard gebleven en het is gebouwd op de muur van het Romeins castellum, waarvan de omgrenzing aan het begin van de elfde eeuw nauwelijks nog herkenbaar zal zijn geweest. De stadsuitbreiding buiten het castellum vond echter plaats op het grondgebied dat rechtstreeks onder het gezag van de Duitse koning viel. Deze uitbreiding is waarschijnlijk begonnen aan weerszijden van de Bredestraat, die vanaf het O.L.-Vrouweplein naar het Vrijthof loopt. In de middeleeuwen heette deze verbindingsroute nog de 'via regia' en deze benaming wijst ondubbelzinnig op de koninklijke palts, die door de Karolingers of wellicht zelfs door de Merovingische heersers in de nabijheid van de Servaasabdij aan het Vrijthof werd gebouwd. De Servaasabdij werd met steun van de Merovingische koningen gesticht, ter verering van St. Servaas, de eerste Maastrichtse bisschop, die overeenkomstig Romeins gebruik buiten de stad werd begraven.

Na de Rijksdelingen in de negende eeuw vallen de Servaasabdij en de koningspalts onder het gezag van de Lotharingse heersers. Aan het begin van de tiende eeuw laat Hertog Giselbert van Lotharingen deze bezittingen met een muur omringen, maar na zijn overlijden in het jaar 939 worden zijn bezittingen

door koning Hendrik I weer bij het Duitse Rijk gevoegd.

De Vroenhof, ten westen van de stad, werd een domeingood van de Duitse keizers en koningen en binnen dit territorium ontwikkelde de Servaasabdij zich tot een Vrij Rijkskapittel. De directe binding met de Duitse heersers, die Maastricht ook regelmatig bezochten, leidde enige tijd tot een stabiel bestuur. Aan het begin van de dertiende eeuw werd deze orde echter ten gevolge van de strijd tussen de Welfen en de Staufen over de Duitse Koningskeuze verstoord. De Brabantse hertogen, die in deze machtstrijd herhaaldelijk van partij veranderden, hebben hun grondgebied in de dertiende eeuw aanmerkelijk uitgebreid, uiteindelijk zelfs ten oosten van de Maas, met het Hertogdom Limburg, waardoor zij in deze periode een groot deel van de belangrijke handelsroute tussen Vlaanderen en het Rijnland beheersten.

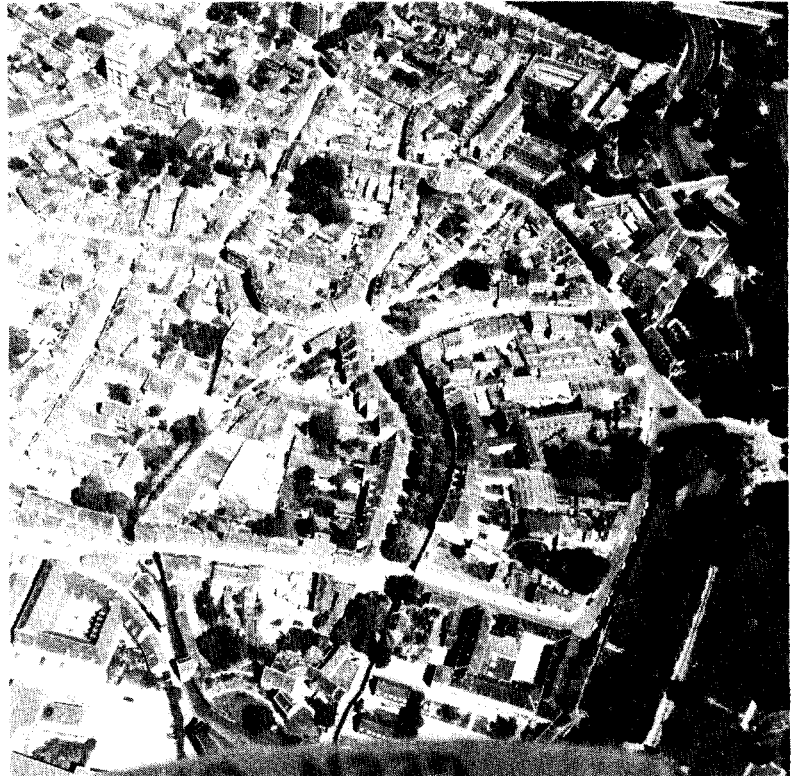
De stad Maastricht vormde een onmisbare schakel voor de verovering van de 'Landen van Overmaze'. In het jaar 1202 droeg de Welfische kroonpretendent Otto IV de Rijksrechten van Maastricht over aan de Brabantse hertog en nadat deze twee jaar later naar het Staufenkamp was overgelopen, werden zijn rechten over de stad ook erkend door de Staufer Philips van Zwaben. De hertog verwierf bij deze schenking ook de voogdij over het Servaaskapittel en daarmee het bezit over de Maasbrug, die immers in de twaalfde eeuw aan dit kapittel was overgedragen.

De supprematie van de hertog leidde tot een langdurig conflict met de Luikse Prins-Bisschop Hugo de Pierrepont, die Maastricht in 1206 en in 1214 belegerde en de brug over de Maas vernielde.

Na het overlijden van bisschop Hugo in 1229 verleende de Duitse keizer Hendrik VII de burgers van Maastricht het recht om de stad met wallen en muren te beschermen. De wallen die in korte tijd rond de stad werden opgeworpen en de ringmuur die rond het midden van de dertiende eeuw op de wallen werd aangelegd, verenigden de verschillende stedelijke en kloosterlijke centra, die onder de wisselende machthebbers tot bloei waren gekomen.

De eerste ringmuur

De eerste ringmuur werd gebouwd met grote blokken kolenzandsteen. Op de linker Maasoever liep de muur aan de zuidzijde door de Jekerdelta, tussen de

noordelijke tak en de middentak. Het muurtracee leidde vervolgens aan de westzijde met een wijde boog om de Servaaskerk heen, kruiste de huidige marktplaats en sloot aan de noordzijde weer aan op de Maas.

Deze eerste verdedigingsmuur is vrijwel volledig bewaard gebleven, al staat ze thans op meerdere plaatsen verscholen op binnenterreinen.

▲ Luchtopname van het zuidelijk stadsdeel, dat door de Jekerloop en de ommuringen een organisch karakter heeft verkregen. (Foto: Gemeente Maastricht)

▼ Gezicht over het zuidelijke stadsdeel op de Maquette van Maastricht. (Foto: Gem. Maastricht)

Gezicht op de tweede ommuring (rechts) en de buitenwerken aan de zuidzijde van de stad in het begin van deze eeuw. (Foto: Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht)

De burgers die in de dertiende eeuw binnen de ommuring woonden, bleven zich onderscheiden naar hun oorspronkelijke nationaliteit, als 'Bisschopslyuden' en 'Hertoghslyuden'. Deze nationaliteit werd volgens het gewoonterecht door de moeder overgedragen op de kinderen.

In het jaar 1283 werd deze federatieve samenleving vastgelegd in de 'Oude Caerte', waarbij de Brabantse hertog en de Luikse Prinsbisschop een tweehurig bestuur overeen kwamen. De rechtspraak bleef gescheiden naar de nationaliteit van de burgers en de overige bestuurlijke aangelegenheden werden voortaan gemeenschappelijk geregeld. De overeenkomst had ondermeer betrekking op het onderhoud van de stadsmuur en de poorten, de wegen en waterputten, de gemeenschappelijke gebouwen, zoals het raadhuis, de gevangenis en het dinghuis en op de muntslag en de accijnsheffingen. De oude Caerte voorzag bovendien in het gemeenschappelijk onderhoud van de nieuwe Maasbrug, waarvan de bouw kort tevoren was gestart. De oude houten brugovergang was in 1275 ingestort, waarna de nieuwe brug ruim honderd meter naar het noorden in steen werd herbouwd. De brug vormde tevens een territoriale scheiding van de Maas, die naar het zuiden Luiks en naar het noorden Brabants bezit was. Op beide oevers sloot de brug voort-

aan aan op het neutrale tweeherige gebied.

De verdediging van het Wijcker stadsdeel op de rechter Maasoever bestond in de dertiende eeuw uit een aarden wal, die vermoedelijk langs de huidige Wijcker Grachtstraat heeft gelegen.

De tweede ringmuur

Vlak voor 1300 werd een begin gemaakt met de aanleg van een nieuwe ommuring, waardoor het stedelijk gebied qua oppervlakte driemaal groter werd. De hoofdpoorten in deze ommuring werden vlak na 1300 voltooid, maar aan de versterking met weermuren op de aarden wal werd de hele veertiende eeuw gewerkt. Op de linker oever haakte de tweede ommuring aan de zuidzijde van de stad aan op de eerste ringmuur, volgde naar het westen de zuidelijke Jekertak tot voorbij de waterpoort van de Jeker en volgde naar het noorden toe op een afstand van ca. 350 meter het verloop van de eerste ommuring. Aan de noordzijde van de stad liep de nieuwe wal tot omstreeks 1380 ter hoogte van de Maastrichter Grachtstraat, maar ze werd nadien verder naar het noorden verlegd, waardoor ook de kloosters van de Antonieten en van de Ridders van de Duitse Orde binnen de ommuring kwamen te lig-

gen. De naam Maastrichter Grachtstraat herinnert nog aan de ligging van de opgeheven wal en ook de grens tussen het tweeherige gebied en het noordelijke stadsdeel, dat tot de Vroenhof behoorde, bleef nog eeuwen langs deze linie gehandhaafd.

Op de rechter oever leidde de aanleg van de nieuwe wal slechts tot een beperkte gebiedsuitbreiding en met de bouw van een stenen ommuring werd in 1318 een begin gemaakt, nadat de overmoedige hertog Walram van Valkenburg aan Brabant en Luik de oorlog had verklaard.

De aanleg van een tweede omwalling was niet alleen gericht op een geplande stadsuitbreiding, maar zal evenwel ook bedoeld zijn voor de verdediging van de huizen, kloosters en molens die in de dertiende eeuw buiten de eerste ommuring werden gebouwd.

Binnen de eerste omwalling die in 1204 inderhaast was aangelegd, waren de vestigingsmogelijkheden beperkt. De bevolkingstoename in de tweede helft van de dertiende eeuw heeft zeker ook tot deze annexatie bijgedragen. Na de annexatie bleef de typerende radiale structuur van het buitengebied behouden: de eerste bebouwing vond immers plaats langs de uitvalswegen en in de nabijheid van de stadspoorten.

Een verdere verstedelijking van het geannexeerde gebied bleef in de late middeleeuwen beperkt tot het Boschstraatkwartier, ten noorden van de Markt, alwaar in de veertiende eeuw een lakenweverskolonie tot ontwikkeling kwam. De wevers in dit noordelijk gebied maakten voor het vollen van de wollen stoffen gebruik van enkele molenscheppen, die in de Maas voor anker lagen.

In het Jekerkwartier vond een verdichting plaats langs de Jekertakken. Al in de dertiende eeuw exploiteerden de lakenwevers en leerlooiers gezamenlijk een watermolen, die toen nog buiten de stadsmuur lag.

Het westelijk stadsdeel bleef tussen de beide ommuringen nog veel open binnenterreinen houden. In de vijftiende en zestiende eeuw zijn op deze terreinen verschillende nieuwe kloosters gesticht.

Nieuwe heersers

De tweede ringmuur heeft tot in de negentiende eeuw de grens van het stedelijk gebied bepaald. Een uitbreiding buiten de tweede omwalling werd lange tijd verhinderd door een brede krans van buitenfortificaties, die rond de stad waren

aangelegd. Vanaf de zestiende eeuw werden de buitenwerken verbeterd en aangepast aan de nieuwe aanvalstechnieken.

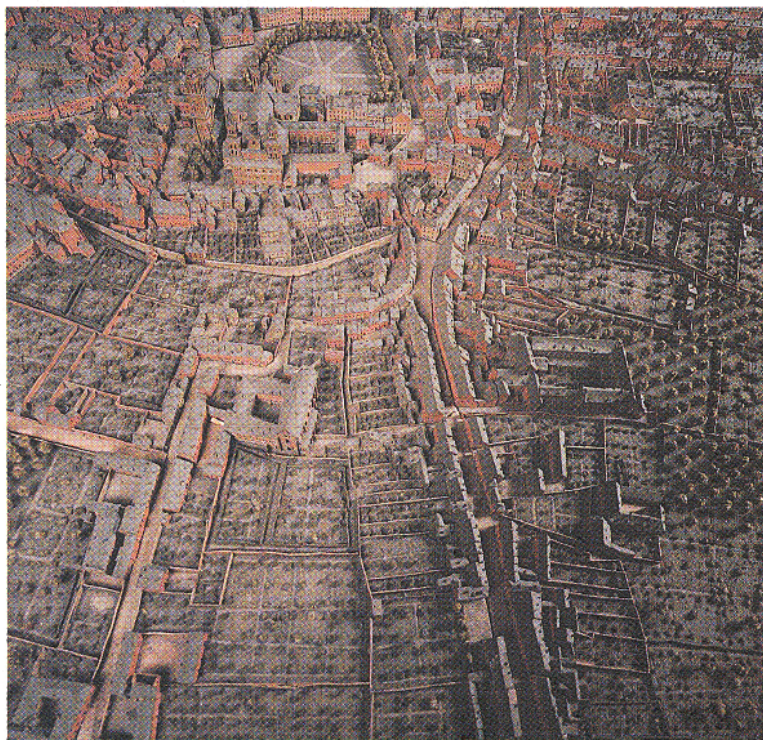
Onder het bewind van het Bourgondische huis, dat in 1410 het Brabants Hertogdom toebedeeld kreeg, werd in 1486 de zwakke zuidoosthoek van de stad versterkt met een extra wal en op deze vooruitgeschoven positie verrees in 1515 een hoge muur met twee grote rondelen, die thans aan de zuidzijde nog een indrukwekkend zicht bieden.

Tijdens de aanhoudende oorlogen tussen keizer Karel V en de Franse koningen werden de buitenmuren aan de stadzijde met hoge aarden wallen verstevigd en werd midden voor de hoofdwal van Wijck een groot bastion aangelegd. Bovendien liet Karel V de stad in 1552 door een garnizoen bezetten. Na de Pacificatie van Gent werd deze bezettingsmacht door Philips II teruggetrokken. De magistraat liet de stad daarna door Staatse troepen beveiligen. Met het oog op een nieuwe aanval door de Spanjaarden werd voor de hoofdpoorten een reeks ravelijnen gebouwd. Nochtans werd de stad in 1579 door de Spaanse veldheer Alexander Farnese heroverd.

Een belangrijke uitbreiding van de buitenwerken werd gerealiseerd onder het medebewind van de Republiek, nadat Maastricht in 1632 door Frederik Hendrik in bezit was genomen. De Staten-Generaal vertegenwoordigden sindsdien het 'Brabantse' gezag, tot de opheffing van de Tweeherigheid in 1795.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden de buitenwerken aan de westzijde van de stad verder uitge-

Gezicht vanuit het westen op de stadsmaquette van 1748/52, waarop goed de grote open binnenterreinen zichtbaar zijn. (Foto: Gemeente Maastricht)

▲ Luchtopname van het Jekerkwartier: uiterst rechts in het midden een toren en aansluitend muurwerk van de eerste stadsommuring; links de Grote Looiersstraat met dubbele bomenrij en getrapte rooilijn. Terplaatsse van deze bomenrij liep tot het eind van de negentiende eeuw de middentak van de Jeker. (Foto: Gemeente Maastricht)

breid, vooral na de toenemende Franse oorlogsdreiging in de Zuidelijke Nederlanden. In 1665 ondernam Lodewijk XIV een poging om de stad Maastricht langs diplomatieke weg in bezit te krijgen. Pas na het uitbreken van de Spaanse successie-oorlog werd de stad met geweld ingenomen, na een heftige belegering waarbij de stad vanaf de Pietersberg werd gebombardeerd. Bij de Vrede van Nijmegen in 1678 werd de vestingstad weer aan de Republiek overgedragen, waarna alle zwakke punten in de stadsverdediging in enkele bouwcampagnes werden aangepast.

Tussen 1688 en 1690 werden er aan de westzijde acht bastions gebouwd en in 1701 werd begonnen met de bouw van het Fort St. Pieter, dat binnen een jaar werd voltooid.

Een overzichtelijk beeld van de omvangrijke vestingwerken biedt de stadsmacquette, die in 1750 vervaardigd werd naar een opmeting van de stad door de Franse genie-ingenieur Larcher d'Aubancourt, tijdens de kortstondige Franse bezetting in 1748. Deze maquette is opgesteld in de dependance van het 'Musée des Plans-Réliefs' te Lille en een copie bevindt zich in het Maastrichtse Bonnefantenmuseum. Dit werkstuk vormt een waardevolle bron voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad en het omliggende terrein. De stad was in de achttiende eeuw nog slechts via zes poorten bereikbaar: vier op de linker oever en twee op de rechter, maar de aansluiting op de wegen die naar de stad leidden was door de brede fortificatiegordel geheel verstoord.

Bovendien blijkt dat de stedelijke vernieuwing in de zeventiende en acht-

tiende eeuw zich beperkte tot de al bestaande straten, waarvan de rooilijnen geleidelijk werden rechtgetrokken.

Langs de westzijde van de stad werd tussen 1773 en 1777 door de kolonel-ingenieur Carel du Moulin een nieuwe linie aangelegd, waarvan langs de Statensingel nog grote delen bewaard zijn gebleven. Na de verovering van de stad door het Franse Republikeinse leger in 1795 werden plannen ontwikkeld voor de uitbreiding van deze linie langs de noordzijde van de stad, maar deze uitbreiding werd pas onder het bewind van koning Willem I daadwerkelijk gerealiseerd.

Op de hooggelegen positie ten noordwesten van de stad liet de koning bovendien een nieuw gedetacheerd fort aanleggen. Vanuit dit fort werd de noordwestzijde van het voorterrein van de vesting bestreken. In de loop van de negentiende eeuw nam de betekenis van de vestingfunctie van Maastricht af, vooral als gevolg van de instelling van landelijke verdedigingslinies. Na de opheffing van de vestingstatus werden grote delen van de tweede ommuring en van de buitenwerken gesloopt. Toch zijn er nog veel opmerkelijke verdedigingswerken te Maastricht behouden gebleven. Naast de beide forten en de Linies van Du Moulin en de Bossche Fronten zijn nu nog uitgestrekte delen van de middeleeuwse omwallingen aan de zuidzijde van de stad te bewonderen, en zelfs van de ommuring van het laat-Romeinse Castellum is een restant te zien in de onlangs opengestelde opgravingskelder onder het hotel Derlon aan het O.L.Vrouweplein. Al deze monumenten vormen een blijvende herinnering aan de verschillende heersers over de stad, waarnaar later de namen van de singels rond Maastricht zijn vernoemd: de Luikse Prins-Bisschop, de Brabantse Hertog, de Staten-Generaal, de Fransen en het Hollands koningshuis.

Bronvermelding

H. P. H. Eversen, 'Limietbeschrijvingen van Maastricht, den Vroenhof, Tweebergen en Sint Pieter', Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg, 19 (1882), pp. 370-450.

L. J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden*. Assen 1979.

H. C. W. Roemen, *Maastricht, een geografische - hoofdzakelijk economisch-geografische - beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht*, Maastricht 1957.

E. M. T. W. Nuyens, *De staatkundige geschiedenis der Provincie Limburg, vanaf haar ontstaan tot haar uiteenvallen in 1839*. Diss., Nijmegen 1956.